

INTER-RELAȚIONĂRI: DESPRE FIINȚAREA INTERSTIȚIALĂ A ÎNTÂLNIRILOR CULTURALE, ACADEMICE, SUBIECTIVE ȘI MEDIALE

Mieke BAL

Universitatea din Amsterdam

mieke.g.bal@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0007-5483-3218>

Inter-ships: on Being In-Between in Cultural, Disciplinary, Subjective and Medial Encounters

This article, which represented my Acceptance Speech of the title Doctor Honoris Causa at West University of Timișoara on October 10, 2025, explains the main concepts that I introduced in my work on interdisciplinarity and provides a definition of the term “inter-ship”, which is the basis of interdisciplinarity, highlighting how important inter-relations and encounters are for scholars who work “in between” disciplines. It was a great honour to be awarded the title Doctor Honoris Causa Litterarum Humaniorum by the West University of Timișoara and this speech represented a token of “intellectual friendship” across borders and countries, which I value very much.

KEYWORDS:

inter-ship; interdisciplinarity; cultural analysis; “travelling concepts”.

Interdisciplinaritatea

În viziunea mea, ca profesor și cercetător, *relaționalitatea* este esențială. Verbul eveniment este a se *întâlni*. Entitățile dintre, sau mai degrabă *între* care trebuie stabilită relaționalitatea în întâlniri, sunt de un ordin foarte diferit față de cel, de exemplu, dintre națiuni. Caut în permanență să înțeleg arta în contextul socio-cultural în care aceasta funcționează și în cel din care a apărut. Din această perspectivă, granițele dintre discipline devin poroase. Iar în activitatea mea de predare prima ambiție a fost întotdeauna să le ofer studenților mijloacele de a-și formula propriile ipoteze de analiză, într-o autonomie de spirit care să îi încurajeze. Disting interdisciplinaritatea de „multidisciplinaritate”, cazul în care un grup de cercetători din diferite discipline examinează împreună o problemă specifică. În medicină, de exemplu, multidisciplinaritatea poate fi utilă. Nu sunt prea entuziasmată nici de „transdisciplinaritate”, care constă în alegerea unei teme, cum ar fi bine-cunoscutul exemplu misogin al mamei vitrege rele, și luarea în considerare și compararea recurențelor sale în artă, operă, teatru și, cel mai neinspirat exemplu, în textele canonice religioase, adesea interpretate greșit. Acest lucru încurajează simplificarea, care, la rândul ei, provoacă stereotipizarea. În schimb, într-un demers cu adevărat interdisciplinar, întâlnirea are loc între aspecte, linii directoare ale disciplinelor, perioade istorice, media, etnicități și, de asemenea, proporții: între analize detaliate, atente și generalizări provizorii, precum și între local și global.

Dar astfel de întâlniri trebuie susținute cu ajutorul unor instrumente responsabile din punct de vedere metodologic. Dacă nu, analizele depind în întregime de competențele analiștilor individuali; acestora le lipsesc motive de comparație și intersubiectivitate. Prin urmare, ele nu se pot preda. Între discipline, conceptele ca instrumente ale intersubiectivității nu sunt fixe. Semnificațiile, utilitatea și valoarea lor operațională diferă. Aceste procese de diferențiere trebuie discutate în mod deschis înainte, în timpul și după fiecare demers hermeneutic. Flexibilitatea lor ajută la evitarea rigidității, precum și a arbitrariului ori a neglijenței. În același timp, mobilizează imaginația și empatia. Prin intermediul acestor discuții se pot formula întrebări de cercetare în afara paradigmatelor prestabilite în cadrul fiecărei discipline singulare. În loc de apriorism, se poate permite îndrumarea către domenii disciplinare distincte, fără a fi nevoie să devenim experți, să obținem diplome în fiecare disciplină întâlnită și fără a fi nevoie să respectăm regulile metodologice care le ghidează pe fiecare. Având în vedere aceste aspecte, pledez pentru prioritatea *conceptelor*, ca instrumente ale intersubiectivității: ele facilitează discuțiile pe baza unui limbaj comun. Însă conceptele nu sunt fixe; ele *călătoresc* între discipline, cercetători, perioade istorice și comunități academice dispersate geografic (Bal, 2002).

Un exemplu. În 2016, Maria Boletsi, profesor la Universitatea din Amsterdam, specialist în limba și cultura greacă modernă, a publicat un articol în revista academică foarte serioasă *Greek Media and Culture*, care a fost retipărit într-o publicație a colecției Documenta, un eveniment și o publicație dedicate artelor vizuale. Când ne gândim la cultura greacă, în prezent ne gândim mai puțin la presupusele tragedii, cât mai degrabă la problemele economice de care suferă acest stat membru al UE. În centrul articolului Mariei Boletsi, în ambele versiuni (2016, pp. 3-28; 2017, pp. 431-468), se află forma verbală a „vocii intermediare” (μέση φωνή, pron. *mèsi phoni*: literal „diateză medie”)¹.

Această formă este adesea limitată la lingvistică – prin urmare la o disciplină mai degrabă formalistă, a cărei relevanță socială nu este evidentă. Dar ea facilitează și imaginarea unei poziții etice între sau dincolo de statutul de făptaș sau de victimă, puternic sau lipsit de putere. O posibilitate de existență non-binară. Boletsi a abordat forma aceasta și în artele vizuale. A studiat arta stradală, unde cuvântul sau sloganul, poate chiar conceptul „Βασανίζομαι”, la diateza mediană, apare surprinzător de frecvent. Boletsi a scris: „Termenul ar putea fi (parțial și inadecvat) tradus ca «sufăr», «mă autotorturez/mă chinui», «sunt chinuit/ă» sau «sunt în chinuri»”. Concluzia ei este că vocea intermediară explozează aici însăși premisele agenției și responsabilității în discursurile actuale și negociază cadre alternative pentru înțelegerea acestora, dincolo de formulele fixe binare de pasiv/activ, vinovat/inocent, victimă/făptuitor, puternic/neputincios.

Pe lângă analiza profundă a unei expresii artistice care evită elitismul artei bazate exclusiv pe „marea artă” și o reflecție asupra formei verbale cunoscute de la Homer și Herodot, dar încă vie astăzi, acest studiu propune o revizuire socio-filosofică a opoziției binare dintre victimă și făptaș și contribuie astfel la critica indispensabilă a opoziției binare ca mod de gândire și organizare a lumii. În toate aceste aspecte, studiul Mariei Boletsi este profund interdisciplinar, precum și intermedial.

De ce este opoziția binară atât de devastatoare? Ca mod de gândire, ca logică,

¹ Pentru o interpretare provocatoare a tragediilor grecești propuse, a se vedea și Marx 2022 [2012]).

binarismul performează mișcări care sunt în egală măsură dăunătoare înțelegerii:

- reduce complexitatea la simplitate și, astfel, ne ajută să înțelegem ceea ce este dificil, dar în același timp ne face să uităm complexitatea;

- ulterior, reduce numărul deja redus de posibilități la doi poli, într-o puternică opoziție unul față de celălalt;

- ordonează ierarhic acești doi poli, astfel încât unul este valorizat, iar celălalt devalorizat, diminuat. Faptul că polul valorizat negativ devine invizibil, urât, disprețuit, neluat în serios sau neputincios din punct de vedere administrativ nu schimbă nimic din logica.

Și această structură, care domină toate sectoarele societății, generează conflicte pentru care îi învinovățește pe cei care încearcă să restabilească complexitatea și, prin urmare, să își asume responsabilitatea, în loc să rămână în poziția de victimă. Căci cel mai puternic binarism este cel dintre subiect și obiect – cu alte cuvinte, atât timp cât logica este menținută, dintre cei care dețin puterea și oamenii lipsiți de putere. Aceasta este structura care produce rasism, sexism, discriminarea pe bază de vârstă, diviziunea dintre bogați și săraci și alte modalități de a dezavantaja grupurile care nu au puterea de deveni parte a unui dialog. Limbajul, adesea cu o structură binară, împiedică posibilitatea de a depăși binarismul. Cu excepția, așa cum susține Boletsi, a limbii grecești. Dar este absolut posibil să luăm forma vocii intermediare ca model și să învățăm acest mod alternativ de gândire. Și atunci când adoptăm o perspectivă interdisciplinară, științele umane sunt într-o poziție bună pentru a ajuta societatea să dezvolte o astfel de competență.

Fac acum apel la un gânditor intertemporal, interdisciplinar și internațional – un imigrant, fiu de refugiați: filosoful Baruch Spinoza, din secolul al XVII-lea (1632–1677). În *Tractatus Theologico-Politicus* publicat în 1670, el susținea că Biblia nu își are originea în Dumnezeu, ci este o construcție socială. El își construiește argumentul pe întâlniri cu disciplinele filosofiei, hermeneuticii biblice, teoriei culturale și istoriografiei.

Această perspectivă permite comparații între diferitele versiuni ale aceleiași povești, dintre care am studiat una în detaliu. Aceasta este povestea lui Iosif și a soției lui Putifar, din Biblia ebraică și din Coran. Iosif poate fi văzut drept unul dintre primii refugiați. Împotriva așteptărilor multor europeni, presupun, tendința socio-politică din Biblie este misogină și rasistă; cea coranică, mai degrabă feministă. Ideea lui Spinoza permite stabilirea unei *multifocalizări* ca normă. Diferitele direcții și alegeri ale unui autor duc la versiuni diferite într-un text. Astfel, acestea au o semnificație normativă (Bal, 2008)².

Pentru Spinoza, semnificația interculturală a responsabilității poate fi atribuită faptului că trăim într-o lume comună, divizată și eterogenă. O astfel de responsabilitate face ca preocupările trecutului și viitorului să fie relevante pentru prezent. Imaginația este forma principală de cunoaștere pentru filosof. Frumusețea aparține imaginației în acest sens, fiind impregnată cum este de producerea normelor culturale care unifică o societate³.

² În filmul *REASONABLE DOUBT* (2016 docu-drama, ficțiune teoretică), am pus în scenă o întâlnire instructivă dintre Descartes și Spinoza.

³ În viziunea despre responsabilitate a lui Spinoza și relevanța sa în prezent a se vedea Gatens, Lloyd, 1999, pp. 81-3.

Responsabilitatea spinozistă are consecințe. Nu suntem vinovați de crimele comise de strămoșii noștri, dar, cu toate acestea, suntem responsabili pentru consecințele lor, pentru că trăim cu și în aceste consecințe și beneficiem de pe urma lor. Acest lucru are un impact asupra modului în care trăim (oare?) în urma sclaviei, exploatării și colonializării. De aici și imposibilitatea de a vorbi despre „post-colonialism”. Aceeași afirmație este valabilă și pentru unii administratori și manageri de astăzi, care sunt ocupați să distrugă științele umaniste în goana lor oarbă după bani. Așa cum toți dintre noi urmărim / dorim să câștigăm banii, ei sunt complici la turnura fatală pe care a luat-o educația academică din 1999. Nu vinovați, dar coresponsabili, așa cum suntem cu toții. Respingera acestei responsabilități constituie crima *indiferenței*. Dacă acei factori decizionali ar citi, poate nu textele dificile ale lui Spinoza, ci cel puțin cartea scurtă, clară și convingătoare despre acesta, cu un titlu revelator, *Imaginații colective: Spinoza, trecut și prezent*, ar putea înceta să mai adere la acea ideologie dăunătoare: opoziția binară dintre disciplinele profitabile din punct de vedere economic și cele dedicate frumuseții, plăcerii, entuziasmului și afectului; pentru că toate aceste discipline sunt conectate. Ele constituie *cultură*, prin întâlniri.

Responsabilitatea spinozistă se bazează pe ideea că persoana (subiectul) este în mod fundamental social(ă). Ea constă în retroproiectarea responsabilităților cu care experimentăm în prezent un trecut care este determinant doar din perspectiva a ceea ce se află în viitorul aceluși trecut – prezentul nostru. Contrar așteptărilor, această responsabilitate reciprocă ancorată în memorie și imaginație conferă capacitate de acțiune. În opera lui Deleuze, aceasta se numește „devenire”; un concept cheie care implică mișcarea. Și această lipsă de stabilitate este cea care împiedică o separație clară între „eu” și „celălalt”.

Am spus că un proiect interdisciplinar nu necesită studiul complet al unei alte discipline. Cunoașterea incompletă, așa cum sunt, desigur, toate cunoștințele, pot fi ușor acuzate de amatorism, de lipsă de expertiză și, astfel, pot provoca studenții și colegii să respingă munca interdisciplinară. Această modalitate de a-i învinovați pe cei care practică interdisciplinaritatea este atât corectă, cât și greșită. Ce este corect e că munca interdisciplinară necesită un efort de a face ocolișuri serioase prin alte tradiții, metodologii și conținuturi comparabile cu cele din alte țări. Ceea este greșit: aceasta necesită timp, efort și îmbogățeste creativitatea metodologică pentru cele două (sau mai multe) discipline implicate. În cadrul unei analize a conceptului de *performativitate*, marele gânditor Jonathan Culler m-a inspirat prin cum a formulat dificultatea de a pune conceptele în cuvinte și, astfel, a contribuit la conceperea unei cărți întregi. Metafora centrală din articolul său este cea a călătoriei, proeminentă în primele mele gânduri despre Europa, drept călătorie și inter-relaționare. Periculoasă, fascinantă și epuizantă, călătoria este necesară atunci când cineva dorește să obțină experiențe noi. Articolul lui Culler, care urmărește evoluția conceptului de *performativitate*, călătorește prin spații largi din filosofie, unde conceptul a fost folosit pentru prima dată, și literatură, unde a rezolvat probleme majore; merge apoi din nou spre filosofie, spre studii culturale și încă o dată înapoi la filosofie. Articolul său se remarcă drept un model pentru tipul de studii despre „conceptele călătorești” pe care le aveam în minte când mă gândeam să scriu o carte despre acest subiect. Iată ce a scris el:

„Acest punct de sosire, cu discuția despre un concept performativ al genului, diferă

semnificativ de punctul de plecare – concepția lui Austin despre enunțurile performative –, însă, pentru a-ți găsi norocul, așa cum genul picaresc ne-a demonstrat de multă vreme, trebuie să pleci de acasă și, adesea, să parcurgi un drum lung.” (Culler, 2000, p. 504)

Asemenea articolului lui Culler care m-a inspirat, cartea mea despre „conceptele călătorești” poate fi într-adevăr citită ca un ghid de călătorie pentru analiza interdisciplinară (Bal, 2002).

Un exemplu de întâlnire: munca antropologului este mai clar divizată decât relația dintre filosofie și studii literare. Pentru a face antropologie, trebuie să alegi un domeniu, să aplici o metodă și să construiești un obiect, așa cum a scris Marc Augé (1992, p. 1). Același lucru este valabil și pentru analiza culturală, cu condiția să modifice unele cuvinte pentru a indica faptul că lumea culturii nu este la fel de ușor de cartografiat ca regiunea unei culturi. Aici prosperă interdisciplinaritatea. Domeniul analizei culturale nu este delimitat; delimitările tradiționale trebuie suspendate. Putem numi acest domeniu o *semi-osferă metodologică*. Mai mult, selectarea unui obiect implică interogarea unui domeniu. Metodele nu sunt aranjate într-o trusă de instrumente care așteaptă să fie aplicate. Metodele fac parte din explorare. Nu se aplică o metodă, ci metodele se întâlnesc, într-un moment plural, la care participă obiectul întâlnit, astfel încât obiectul și metodele devin împreună un nou domeniu care nu este clar definit, un domeniu mai degrabă „saharic”, ca să folosim cuvântul lui Deleuze.

Cu cât domeniul este mai vast, cu atât este mai greu să călătorești în el și să-ți găsești drumul. De aceea am propus ideea că interdisciplinaritatea în științele umaniste, necesară, fascinantă și serioasă cum este, trebuie să-și caute fundamentul euristic și metodologic mai degrabă în concepte, decât în metode. În ciuda simplității acestei idei, nu cunosc nicio publicație care să abordeze consecințele sale frontal. Dar aceasta trebuie să fie propria mea limitare.

Practicarea inter-relaționării

Convingerea mea că o metodologie bazată pe concepte este crucială a apărut din experiența mea didactică. În prima fază a studiilor mele academice, nevoia de concepte a devenit imediat clară. Cartea mea de data mai puțin recentă (în franceză) *Narratologie* a răspuns acestei nevoi. De atunci, am fost din ce în ce mai implicată în dezvoltarea „de la zero” a unui număr mare de proiecte doctorale și postdoctorale care nu erau ușor de încadrat în interiorul unei singure discipline. Reducerea numărului de burse și, prin urmare, a dimensiunii claselor, precum și interesul crescând pentru lucrări care depășeau granițele disciplinare, au dus la o pierdere a omogenității în cadrul orelor. Încă de la început, am simțit această schimbare ca fiind fascinantă și productivă – nu reducerea burselor, ci restul (Bal, 1977; 1984).

M-am confruntat frecvent cu următoarea situație. Un filosof, un critic psihanalist, un naratolog, un istoric al arhitecturii și un istoric al artei discută împreună într-un seminar despre „semne și ideologii”. Acesta a fost un subiect care a interesat mulți tineri cercetători nerăbdători, entuziaști, dedicați și provenind din discipline diferite. Cuvântul-concept „subiect” revenea în mod repetat. Cu o perplexitate crescândă în timpul discuțiilor, primul participant a presupus că tema este creșterea individualismului.

Al doilea vede în aceasta înconștientul. Al treilea, vocea naratorului; al patrulea, ființa umană confruntată cu spațiul. Iar al cincilea consideră subiectul figura reprezentată într-o pictură.

Ar putea fi pur și simplu amuzant – dacă toți cinci nu și-ar considera propria interpretare a „subiectului” ca fiind singura adecvată. Tot ce au făcut, în opinia lor, a fost să „aplice o metodă”. Nu pentru că ar fi fost egoiști, proști sau needucați, ci pentru că pregătirea lor disciplinară nu le-a oferit niciodată oportunitatea, nici motivația, de a lua în considerare posibilitatea că un simplu cuvânt precum „subiect” să poată fi, de fapt, un concept, prevăzut cu multiple tentacule. Niciun participant nu a pus la îndoială utilizarea cuvântului de către un alt participant. Toată lumea a presupus pur și simplu că celălalt este confuz și, ca reacție, a apăsat butonul mental pentru a-și opri concentrarea pe discuție sau, în cel mai bun caz, s-a înfuriat. Fiecare dintre acești participanți fictivi ai acestei drame a folosit pronumele „noi” fără a specifica la cine se referă.

Ca reacție la acest tip de situații, mi-am propus să prioritizez conceptele. Am încercat să demonstrez cum diversele moduri în care un concept poate fi dedicat unui obiect îl transformă într-o practică analitică atât deschisă, cât și riguroasă, ușor de învățat și creativă. Întâlnirea dintre concepte și obiecte este locul unde se desfășoară funcții diferențiate, dar specifice, ale conceptelor, ca locuri de deschidere metodologică și reflecție, și, prin urmare, fără pierderea responsabilității și a comunicării intersubiective care însoțește atât de frecvent o astfel de deschidere. Adesea, conceptele se suprapun parțial. Acest lucru se datorează contextului lor inițial. Suprapunerea conceptelor este consecința inevitabilă a creării și ajustării ulterioare a acestora în cadrul fiecăreia dintre disciplinele participante. Tocmai aici începe munca de interdisciplinaritate. Suprapunerea conceptelor riscă să provoace utilizarea lor confuză și vagă. Călătoria conceptului se situează între diverse locuri: între discipline, între cuvinte și concept, pe jumătate elaborat și apoi rigidizat, între concepte și obiecte.

Un caz cheie în munca mea a fost întâlnirea dintre conceptele de focalizare și cel de privire; prin extensie, sau așa cum o numesc unii sociologi, prin „cățărare pe orizontală”, între naratologie și studii vizuale. Scopul său este de a demonstra că este logic să depunem efortul de a învăța limba țării pe care o vizităm. Aici, conceptul unic de *image* iese în evidență, îmbrăcat cu trei elemente – focalizare, privire și perspectivă – moștenite din reflecția asupra conceptului în general. Tensiunile dintre dimensiunea vizuală și cea textuală rămân la nivel primar; ca domenii cheie ale interdisciplinarității, niciunul nu va dispărea vreodată din analizele din științele umaniste. Ca emblemă a domeniului contestat și fascinant al studiului cuvintelor și imaginilor, cuvântul, termenul sau conceptul de *image* rămâne foarte ambiguu. Este plasat în centrul unui uragan/maelstrom al conceptelor înrudite care circulă în acel domeniu, dintre care conceptul de „metaforă” este cel mai relevant).

Acest concept este cunoscut pentru natura sa duală, deoarece implică desfășurarea simultană a două înțelesuri. Poate fi luat și utilizat în sensul său „literal”. Acesta ar fi „transfer (de nume: *onoma*)/ *meta* (dincolo, în altă parte)” sau, în greacă, „mutare”. În Grecia, este tipărit pe camioanele care sunt folosite la mutarea dintr-un loc în altul. Dar „traducerea” este ea însăși dublă, oscilând între limbaj și vizualitate, prezent și trecut. Atât „traducerea”, cât și „mutarea” invocă inevitabil internaționalitatea. În timp ce

conceptul de imagine indică cel mai obiectivat obiect în științele umaniste, fiind diferit de „text” prin faptul că depinde de un suport material care este parte integrantă a obiectului, acesta este, paradoxal, supus dispersiei, chiar difuziei. Cu toate acestea, inevitabila metaforicitate a substantivului „concept” evocă și mai multe metafore, la fel cum un râu care curge poate fi sălbatic, dar trebuie să se supună și albiei în care curge. Într-adevăr, aș dori să pledez pentru dispersarea conceptului pentru a sublinia faptul că tocmai potențialul plurisemic al conceptului îi conferă utilitatea ca instrument de analiză, datorită preciziei care rămâne indispensabilă.

Deoarece călătorii se pot rătăci dacă întâlnesc concepte simultan aproape, mai aproape și mai departe, trebuie să spun câteva cuvinte despre problema conceptuală a „con-fuziei”. Mulți se plâng de utilizarea conceptelor călătorești, referindu-se la „lipsa de rigoare” cu care sunt abuzate/ utilizate ca etichete – atunci când studentul sau cercetătorul nici măcar nu cunoaște sensul sau contextul precis. Am auzit adesea astfel de contestări cu privire la conceptul de „performativ”, frecvent utilizat. „Nici măcar nu știe cine este Austin”, spunea cu amărăciune un coleg, a cărui principală preocupare este înțelegerea filosofică „corectă” a conceptelor. Această remarcă m-a pus pe gânduri, pentru că sunt de acord cu reproșul său privind utilizarea greșită a conceptelor. Însă pentru mine, principala preocupare nu este atât o utilizare „corectă”, cât una „semnificativă”. Conceptele sunt adesea folosite doar ca etichete. Și în timp ce pentru colegul meu pierderea era în precizie, pentru mine era în înțelegerea analitică. Eticheta nu oferă perspicacitate. Dar nici precizia în sine. Conceptul trebuie să servească drept o mini-teorie, care poate fi folosită în întâlnirea cu obiectul.

„Direcția de utilizare” pentru care am pledat se referă la posibilitățile de a utiliza concepte în analiză, și nu doar la analiza în sine. Dacă există o metaforă care ar putea fi utilă pentru evaluarea utilizării specifice a unui concept, aceasta ar putea fi „elasticitatea”. Căci acest cuvânt sugerează o extensibilitate indestructibilă și aproape nelimitată, invocând astfel estetica „saharică”. Acesta este statutul paradoxal al conceptelor care ne ajută să trăim cu și prin următoarea dilemă: *numai practica se poate pronunța asupra validității teoretice, în timp ce fără validitate teoretică, nicio practică nu poate fi evaluată*. Prin urmare, în cadrul dublu în care gânditorii și creatorii se țin de mână (se întâlnesc) putem continua să inventăm soluții în moduri semnificativ-creative.

(Traducere din engleză de Arleen Ionescu în colaborare cu Dumitru Tucan)

Referințe:

- Augé, M. (1992). *Non-places: Introduction to an anthropology of supermodernity* (J. Howe, Trans.). London: Verso.
- Bal, M. (1977). *Narratologie: Essais sur la signification narrative dans quatre romans modernes*. Paris: Klincksieck. (Republished 1984, Utrecht: HES.)
- Bal, M. (2002). *Travelling concepts in the humanities: A rough guide*. Toronto: University of Toronto Press.
- Bal, M. (2008). *Loving Yusuf: Conceptual travels from present to past*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Bal, M. (Director). (2016). *Reasonable doubt* [Film; docu-drama, theoretical fiction].
- Boletsi, M. (2016). From the subject of the crisis to the subject in crisis: Middle voice on Greek

- walls. *The Journal of Greek Media and Culture*, 2(1), 3–28. (Republished in Latimer, Q., & Szymczyk, A. (Eds.). (2017). *Documenta 14 reader* (pp. 431–468). Prestel.)
- Culler, J. (2000). Philosophy and literature: The fortunes of the performative. *Poetics Today*, 21(3), 503–519.
- Gatens, M., & Lloyd, G. (1999). *Collective imaginings: Spinoza, past and present*. New York: Routledge.
- Marx, W. (2022). *The tomb of Oedipus: Why Greek tragedies were not tragic*. London: Verso. (Original work published 2012.).